VI International Conference on Social Research and Behavioral Sciences
October 3 - 4, 2020 / Batumi, Georgia

CERTIFICATE of PARTICIPATION

This is to certify that

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

has actively participated and presented his/her research in the 6th International Social Research and Behavioral Sciences Conference (SADAB 2020a), organized by Saint Andrew the First-Called Georgian University, International AKEV University, Jalal-Abad State University, Al-Farabi Kazakh National University, University of Tuzla, and Journal of Social Research and Behavioral Sciences-SADAB, on October 03- 04, 2020, in Batumi, Georgia.

Research Title: **Osmanlı'nın Son Döneminde Mekke'de Arapça Yürütülen Eğitim-Öğretim Faaliyetleri Harem-i Şerif Örneği)**

Prof. Dr. Valeri MODEBADZE
Saint Andrew the First-Called Georgian University

VI International Conference on Social Researches and Behavioral Sciences
October 3-4, 2020 in Batumi, Georgia

SADAB
6th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences
October 03-04, 2020 / Batumi, Georgia

PROCEEDINGS BOOK

ISBN: 978-605-65197-7-2

SADAB

6th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences

October 03-04, 2020 / Batumi, Georgia

Proceedings Book

ISBN: 978-605-65197-7-2

Editor

Dr. Kıyal K. ABDİRAİM

Chair of Conference

Prof. Dr. Valeri Modebadze, Saint Andrew the First-Called Georgian University, Georgia.

Organizing Committee

Prof. Dr. Valeri Modebadze, Saint Andrew the First-Called Georgian University, Georgia.

Prof. Dr. Hüseyin Bal, Antalya AKEV University, Turkey.

Prof. Dr. Keneş Usenov, Celalabad Devlet University, Kyrgyzstan.

Prof. Dr. Hamza Çakır, Erciyes University, Turkey.

Prof. Dr. Makbule Sabziyeva, Anadolu University, Turkey.

Prof. Dr. Sema Etikan, Ahi Evran University, Turkey.

Assoc. Prof. Gülcamal Rıskulova, Celalabad State University, Kyrgyzstan.

Assoc. Prof. Dr. Erol Yıldır, İstanbul Gelişim University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Gülcamal Rıskulova, Celalabad Devlet University, Kyrgyzstan.

Assoc. Prof. Dr. Rukiye Akdoğan, Çukurova University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Gulnar Kozgambaeva, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan.

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Topal, Anadolu University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Reyhan Çelik, Erciyes University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Sezer Cihaner Keser, Yüzüncü Yıl University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Kıyal Kamchybekova Abdiraim, Dicle University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Sezen Karabulut, Pamukkale University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Hatice Baysal, Süleyman Demirel University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Fikret Fatih Gülşen, Çukurova University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Mesut Atasever, Uşak University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Khalida Devrisheva, Pamukkale University, Turkey.

Ph.D. Jasminka Ahmetaševıć, Visoko Poslovno Tehnička Škola, Bosnia and Herzegovina.

Scientific Committee

Prof. Dr. Hüseyin Bal, Antalya AKEV University, Turkey.

Prof. Dr. Nergis Biray, Pamukkale University, Turkey.

Prof. Dr. Keneş Usenov, Celalabad Devlet University, Kyrgyzstan.

Prof. Dr. Hamza Çakır, Erciyes University, Turkey.

Prof. Dr. Sema Önal, Kırıkkale University, Turkey.

Prof. Dr. Bakıt Atantaeva, Şakarim Semey State University, Kazakhstan.

Prof. Dr. Halil Türker, Ondokuz Mayıs University, Turkey.

Prof. Dr. Hanife Dilek Batislam, Çukurova University, Turkey.

Prof. Dr. Valeri Modebadze, Saint Andrew the First-Called Georgian University, Georgia.

Prof. Dr. Hatice Derya Can, Ankara University, Turkey.

Prof. Dr. Bürküt Darbanov, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan.

Prof. Dr. Makbule Sabziyeva, Anadolu University, Turkey.

Prof. Dr. Cevat Başaran, Atatürk University, Turkey.

Prof. Dr. Sema Etikan, Ahi Evran University, Turkey.

Prof. Dr. Siti Mashitoh Mahamood, University of Malaya, Malaysia.

Prof. Dr. Abdurrahman Acar, Dicle University, Turkey.

Prof. Dr. Hakeem Kasem, Deakin University, Australia.

Prof. Dr. Ahmet Üstün, Amasya University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Gülcamal Rıskulova, Celalabad State University, Kyrgyzstan.

Assoc. Prof. Dr. Gulnar Kozgambaeva, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan.

Assoc. Prof. Dr. Erol Yıldır, İstanbul Gelişim University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Gülsen Baş, Van Yüzüncü Yıl University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Yolcu, İnönü University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Ali Korkut ULUDAĞ, Ataturk University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Pervana Memmedli, Azerbaijan Milli İlimler Akademisi, Azerbaijan.

Assoc. Prof. Dr. Naile Rengin Oyman, Süleyman Demirel University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Erlan Bakıev American University of Central Asia, Kyrgyzstan.

Assoc. Prof. Dr. Refik Kasım, İnönü University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Kenan Güllü, Erciyes University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Rukiye Akdoğan, Çukurova University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Topal, Anadolu University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Reyhan Çelik, Erciyes University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Ahmet AYIK, Ataturk University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Fatma Ünal, Akdeniz University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Kemal Erol, Van Yüzüncü Yıl University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Sinan Aytekin, Balıkesir University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Adem Bayar, Amasya University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Bilal Gök, İnönü University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Sezer Cihaner Keser, Yüzüncü Yıl University, Turkey.

Assoc. Prof. Dr. Rafeq Hamood Najı Qasem, Thamar University, Yemen

Asst. Prof. Dr. Mesut AYTEKİN, İstanbul Üniversity, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Senem Altan, Okan University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Selim Serkan Ükten, Aksaray University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Neslihan Çetinkaya, Atatürk University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Füsun Yalçın, Akdeniz University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Remzi Bulut, Mehmet Akif Ersoy University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Abdolvahid Soofizadeh, Aksaray University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Fikret Fatih Gülşen, Çukurova University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Vahap Önen, Okan University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Mehmet Macit Sevgili, Siirt University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Leyla Derviş, Akdeniz University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Tariyel Aliyev, UYSAD, Azerbaijan.

Asst. Prof. Dr. Sezen Karabulut, Pamukkale University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. İbrahim Caner Türk, Erzincan University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Mustafa Turhan, Okan University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Hatice Baysal, Süleyman Demirel University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Bedri Mermutlu, İstanbul Ticaret University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Nuray Hilal Tuğan, Başkent University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Khalida Devrisheva, Pamukkale University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Mesut Atasever, Uşak University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Erdoğan Bozkurt, Amasya University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Asuman Bolkan, Cyprus Science University, Cyprus.

Asst. Prof. Dr. Kıyal Kamchybekova Abdiraim, Dicle University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Sabina Abid, Artvin Çoruh University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Nermin Kişi, Bülent Ecevit University, Turkey.

Asst. Prof. Dr. Kadir Tutkavul, Dumlupınar University, Turkey.

Lect. Nesli Tuğban Yaban, Başkent University, Turkey.

Ph.D. Mohammad Abu Lail, Ürdün University, Jordan.

Ph.D. Gülmira Satıbaldieva, Celalabad Devlet University, Kyrgyzstan.

Ph.D. Emre Yılmaz, DİB, Turkey.

Ph.D. Gülbarçın Orozbaeva, Celalabad Devlet University, Kyrgyzstan.

Ph.D. Bruno Surdel, Centre for International Relations, Poland.

Contents

Chair of Conference 3
Organizing Committee 3
Scientific Committee 4
Contents 7
John Stuart Mill's Views on Liberty and Freedom of Expression 9
Deaf Langugae and Culture in Georgia 17
Okul Binaları, Okulda Sağlık Sorunları ve Okul Yaşam Doyumu: Türkiye ve ABD Karşılaştırması 18
Selçuklu ve Osmanlı'da Sosyoekonomik Kalkınma Modeli Olarak: Ahilik 38
The Principle of Equal Democracy and Gender Equality in the European Union Legislation 64
Öğretmen Algılarına Göre Okulların Bina Koşullarının Yeterliliği (İzmir Örneği) 83
Okul Binalarının Akademik Başarıya Etkisinde Okul İkliminin Aracılık Rolü 97
Dindarlık ve Ahlaki Olgunluk: Birleşik Krallık ve Türkiye'deki Türk-Müslüman Gençler Üzerinde Nitel Bir Araştırma 114
Osmanlının Son Döneminde Mekke'de Arapça Yürütülen Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (Harem-i Şerif Örneği) 116
Results of Internal Survey of Scientific Research Skills Center in Tbilisi State Medical University 139
Remigration and Brain Gain in the Baltics 140
Akşemseddin Divanından Örnekler –XIII 141
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Covid-19 Pandemi Sürecinde Sanat Etkinliklerinde Yaşanan Değişiklikler 153
İş Değerlerinin Çalışan Performansına Etkisi 154
Paramahansa Yogananda'nın Tanrı İnancı Hakkındaki Görüşlerine Bir Bakış 167
The Importance of Foreign Languages for Engineers 175
Sürdürülebilir Pazarlama Kapsamında Paketli İçecek Pazarı İçin Yeniden Kullanılabilir Ambalajlama 192
The Positive Narratives in Depicting The Life Potentials of People With Disabilities 208
Constraints of Investigative Journalism in Republic of Georgia 209
Ortaokullarda Uygulanan Beden Eğitimi ve Spor Dersi Müfredat Programı Kazanımlarının Öğrenciler Açısından Değerlendirilmesi 210

Collective Music Playing as a Cultural Learning Process Within Limitations Caused By The Emergency Situation 220

Covid-19 Pandemi Dönemi Özelinde Uzaktan Çalışma Dolayısıyla Ortaya Çıkan Bazı Kritik Psikolojik Durumlar ile Kişiye ve İşe İlişkin Sonuçlar Üzerine Bir Araştırma 222

Bağcılar İlçesindeki Acil Toplanma Alanlarının Genel Özellikleri Ve Potansiyellerine Eleştirel Açıdan Bakış 227

Ch.Aitmatov's Characters as a Subject of Medical Reflection 248

Türkiye'nin İç ve Dış Ticaret Hadleri 254

The role of Salah al-Din University Students in Creating Erbil Governorate tourist attractions (A study on Erbil Castle, Tourism, Development and Awareness State) 255

Van Ulupamir Köyü Kırgızlarında Darılma ve Barışma 274

Osmanlının Son Döneminde Mekke'de Arapça Yürütülen Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (Harem-i Şerif Örneği)

Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet YILMAZ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
myilmaz93@comu.edu.tr

Özet

İslâm dinini doğru anlamak belirli seviyede Arap dilini öğrenmeyi gerektirmektedir. Zira Arap dili, Allah kelâmının, Hz. Peygamber'in, sahabenin, tabiînin ve genel anlamda İslâm kültürünün dilidir. Asr-ı saadetten bu yana "*Oku*" ümmetinin mensupları ilme önem vermişler ve Arapça kaleme aldıkları çalışmalarla dünya medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

İslâm dininin doğuşundan Osmanlı dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetleri temelde cami ve "*ketâtîb"* adıyla bilinen sıbyan mekteplerinde/yerel medreselerde sürdürülmüştür. Camilerde kurulan ders halkalarında uzman hocalar tarafından özelde ilim talebelerine, genelde ise halka yönelik tefsir, tefsir usulü, tecvit, hadis, hadis usulü, tevhit, fıkıh, fıkıh usulü, nahiv, edebiyat, belâgat, siyer, İslâm tarihi gibi uzmanlık gerektiren dersler verilmiştir. Küçük yaştaki çocukların eğitimlerini geliştirmek amacıyla Hz. Ömer tarafından sistemleştirilen ketâtîbde ise daha çok Kur'ân-ı Kerîm, okuma-yazma, hesap yapma, hafızlık ve imlâ gibi dersler okutulmuştur.[21]

Mekke kenti İslâm tarihi boyunca önemli ilim merkezlerinden biridir ve Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar bu özelliğini korumuştur. Medine-i Münevvere gibi Mekke kenti de Haremeyn sebebiyle Osmanlılar tarafından pozitif ayrımcılığa tabi tutulmuş ve devlet kanalıyla maddî olarak desteklenmiştir. Kuşkusuz bu durum Mekke'de ilmî faaliyetlerin ivme kazanmasında etkilidir.

[21] Bin Duheyş, 'Abdullatîf 'Abdullah, el-Ketâtîb fi'l-Haremeyni'ş-Şerîeyn ve mâ havlehumâ, (Mekke: Mektebetu'n-Nahdati'l-Hadîse, 1986), 9.

Mekke'de Arapça eğitim-öğretim faaliyetleri yürüten kurumlar Harem-i Şerîf ders halkaları, resmî olmayan medreseler ve resmî okullardır. Ancak çalışma, ilgili dönemde Harem-i Şerîf ders halkalarıyla sınırlı tutulacaktır. Buna göre ulaşılabildiği ölçüde Harem-i Şerîf ders halkalarında eğitim-öğretim faaliyetleri, ders programları, hocaların atanması, denetlenmesi, sınıflandırması, öğrencilerle ilgili hususlar, ders müfredatları, kitaplar ve takip edilen metotlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Harem-i Şerif, Eğitim-öğretim, Hocalar, Öğrenciler, Dersler

Educational Activities Conducted in Arabic in Mecca in the Last Period of the Ottoman Empire

(al-Ḥaram al-Sharīf Example)

Abstract:

Correct understanding of the religion of Islam requires learning the Arabic language at a certain level. This is because Arabic is the language of the word of Allah, the Holy Prophet, his Companions, the subjects, and the Islamic literature in general. Since the era of bliss, the members of the *Read* ummah have attached importance to science and contributed to the development of world civilization with the works they wrote in Arabic.

From the birth of the religion of Islam to the Ottoman period, educational activities were carried out in primary schools/local madrasas known as *ketâtîb*. Specialized lessons such as tafsir, tafsir methodology, tajweed, hadith, hadith methodology, tawheh, fiqh, fiqh methodology, al naḥw, literature, rhetoric, al seerah, and Islamic history that required expertise were taught by expert teachers in the lecture circles established in mosques, specifically aimed at science students, and for the general public. On the other hand, in *ketâtîb*, which were systematized by Khalifa Umar to improve the education of young children, mostly courses such as the Quran, reading-writing, calculating, memorization, and spelling were taught.

The city of Mecca had been one of the important centers of science throughout the history of Islam and maintained this feature until the end of the Ottoman rule. Like al Madina al Munawara, the city of Mecca was subjected to positive discrimination by the Ottomans due to Haramain and was financially supported by the state. Undoubtedly, this situation was effective in the acceleration of scientific activities in Mecca.

The institutions that carried out Arabic education and training activities in Mecca were al-Ḥaram al-Sharīf lecture rings, unofficial madrasas and official schools. However, this research is limited to al-Ḥaram al-Sharīf lecture rings in the relevant period. Accordingly, educational activities, syllabus, appointment, supervision and categorization of instructors, issues related to students, course curricula, books, and methods followed will be examined in al-Ḥaram al-Sharīf lecture rings as much as the sources available allow.

Key words: al-Ḥaram al-Sharīf, Education, Instructors, Students, Lessons

Giriş

Temelde ibadetgâh olan camilerde geçmişten bu yana eğitim-öğretim faaliyetleri de yürütülegelmiştir. Kuba'da inşa edilen ilk mescitte ders halkaları kurulmuş ve İslâm öğretileri inananlara izah edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Harem-i Şerîf'te kendisine yöneltilen soruları cevaplamış ve açıklamalarda bulunmuştur. Zaman içerisinde camiler işlevsel olarak daha da geliştirilmiş ve uzmanlık gerektiren eğitim-öğretim merkezlerine de dönüştürülmüştür. Yine camiler anlaşmazlıkların giderildiği ve adaletin tesis edildiği merkezler halini de almıştır.[22]

Mekke kenti 1516 yılında Osmanlılarla Memlukler arasında yaşanan Mercidabık savaşını müteakip Hicaz bölgesiyle birlikte Osmanlı idaresine geçer. 1919 yılında Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesinden çekilmesiyle bölgede Osmanlı idaresi son bulur. Osmanlı padişahları Haremeyn imamlığı ve Haremeyn'de ders verme gibi uzmanlık gerektiren ilmî makamlara Hicaz bölgesinin seçkin âlimleri arasından atamalar yapmışlardır. Osmanlı padişahları Mekke ve Medine gibi Hicaz bölgesinde yer alan önemli yerleşim birimlerindeki kadılık makamına ise alanlarında uzman alimleri direk İstanbul'dan atamışlardır. Devletin resmî mezhebi Hanefilik olması sebebiyle âlimlerin ve kadıların başında Hicaz uleması arasından atanmış Hanefî mezhebine mensup bir müftü vardır. Kadılar anlaşmazlıkları ve adlî işleri Hanefî mezhebine göre çözüme kavuşturmakla yükümlüdürler. Hicaz bölgesinde Hanefî mezhebinin yanı sıra Malikî, Şafiî ve Hanbeli mezhepleri de hatırı sayılır konumdadır. Söz konusu mezheplere mensup hocalar Haremeyn ve diğer mescitlerde dersler de vermektedirler.[23]

Harem-i Şerif Ders Halkaları:

Mekke'de ilmî aktivite Osmanlı idaresinin son dönemine kadar faaldir. Nitekim Harem-i Şerif'te öğrencilerle dolup taşan[24] ders halkalarının sayısı bazı vakitler yüz yirmilerle ifade edilmektedir.[25] Sabah akşam hadis ve fıkıh usûlü derslerinin yanı sıra nahiv, sarf ve mantık gibi alet ilimlerinin de okutulduğu Harem-i Şerif, tam teşekküllü açık üniversite konumundadır.[26] Ne var ki kaynaklarda ders halkalarının içerikleri hakkında yeterli bilgilere rastlanmamaktadır. Bu hususta en doyurucu bilgiler 1888-1889 yılları arasında Hollanda'lı akademisyen C. Snouck

---

22 'Abduddâim, Abdullah, *et-Terbiyetu 'abra't-târîh*, (Beyrut: Dâru'l- 'İlm Li'l-Melâyîn, 1973), 153.

23 Bin Duheyş, Abdullatîf b. Abdullah, *Takrîr 'ani'l-muessesât et-ta'lîmiyye fi'l-Hicâz fî 'âmi 1302 h./ 1885 m. Dirâse ve Tahlîl*, (Riyad: Cem'iyyetu't-Târîh ve'l-Âsâr Bi Duveli Meclisi't-Ta'âvun Li Duveli'l-Halîci'l-'Arabiyye, 2000), 347.

24 'Abdulcebbâr, 'Umar, *Siyer ve terâcum ba'du 'ulemâinâ fi'l-karni'r-râbi'a 'aşera li'l-hicra*, (Cidde: Muessetu Tihâma, 1982), 19.

25 es-Sibâ'î Ahmed, *Târîhu Mekke*, (Riyad: el-Emânetu'l-'Âmme li'l-İhtifâl, 1999), 2: 657.

26 Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî fi'l-karneyni'r-râbi'a 'aşar ve'l-hâmise 'aşar el-hicriyyeyn*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 277.

Hurgronje (öl. 1936) tarafından Almanca kaleme alınan "Mekka" isimli kitapta yer almaktadır. Snouck Müslüman olduğunu öne sürmüş ve 1884-1885 yılları arasında altı ay Mekke'de ikamet etmiştir. Bu süre zarfında öğrenci sıfatıyla Harem-i Şerif'de kurulan ders halkalarına da katılmıştır. Kitapta "Mekke-i Mükerreme'de Öğretim" başlıklı müstakil bir bölüm açmış ve Harem-i Şerif'te kurulan ders halkaları hakkında etraflı sayılabilecek bilgilere yer vermiştir. İlgili kitaba ek olarak ulaşılabilen kaynaklarda yer alan bilgiler ışığı altında eğitim öğretim faaliyetlerini yürütme, hocaların atanması, malî kaynaklar, öğrenci işleri, dersler ve ders kitapları olmak üzere Harem-i Şerif ders halkalarında Arapça yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinin gidişatına yönelik uygulamayı altı alt başlıkta incelemek mümkün gözükmektedir.

1. Eğitim Öğretim Faaliyetlerini Yürütme:

"Büyük dersler"in[27] verildiği Harem-i Şerif'te eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi Osmanlı Devleti tarafından atanan Şeyhu'l-'ulemânın uhdesindedir. Şeyhu'l-'ulema aşağıdaki görevlerde tam yetkilidir:[28]

Harem-i Şerif'te ders vermeye aday yeni hocaların müracaatlarını alma, sınav heyeti oluşturma ve sınav sonrası başarılı olanların atamalarını atama.

Harem-i Şerif'te verilen ders nizamına muhalefet eden hocaları sorgulama ve gerektiğinde ders vermelerine engel olma.

Harem-i Şerif'e ait gelirleri yönetme.

Maaşlı hocalara istihkaklarını dağıtma.

İlim mahfillerinde ve diğer meclislerde ulemayı temsil etme.

Dış ilişkilerde Osmanlı Devleti'ni temsil etme. (1907 Yılında Yemen Hâkimi ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen anlaşmazlığı gidermek amacıyla Harem-i Şerif uleması tarafından gönderilen heyet bu duruma örnektir.)

Ders Programı:

Bu alt başlık altında yıllık ve günlük ders programları, hafta tatilleri, derslerin seyri ve Ramazan ayına özgü programlar gibi tahminî hususlar incelenecektir.

---

[27] Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, (Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1301) 63.

[28] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, trc. 'Ali 'Avde eş-Şuyûh, (Riyad: Dâratu'l-Melik 'Abdilazîz, 1999.

1.2.1. Yıllık Program

Harem-i Şerif ders halkalarında uygulanan yıllık program Mekke'de faaliyet gösteren diğer eğitim kurumlarıyla aynıdır. Harem-i Şerif ders halkalarının yıllık programı yaklaşık olarak şekildeki gibidir:[29]

YILLIK PROGRAM

SIRA NO	AYLAR	DERSLERİN SEYRİ
1	Muharrem Ayı Ortası	Eğitim Öğretim Yılının başlaması
2	Safer	Plânlandığı üzere dersler devam eder
3	Rabiulevvel	Mevlid-i Nebevî yıldönümü münasebetiyle Programa "Kıssatu'l-mevlidi'n-Nebeviyyi'ş-Şerîf" okumaları eklenir.
4	Rabiulahir	Plânlandığı üzere dersler devam eder
5	Cemaziyelevvel	Plânlandığı üzere dersler devam eder
6	Cemaziyelahir	Plânlandığı üzere dersler devam eder
7	Recep	Mirac Gecesi (27. Gece) münasebetiyle "İsra ve Miraç Hadisesi" adı altında bir saatlik ders eklenir.
8	Şaban Ayı Ortası (15 Şaban)	"Oruçla İlgili Konu Okumaları" başlıklı ders eklenir. Böylece Harem-i Şerif'te Eğitim Öğretim Yılı resmi olarak sona erer.
9	Ramazan Ayı Başı	Oruçla ilgili vaaz ve irşat içerikli mevsimlik dersler başlar.
10	Şevval	Hacla ilgili konularda mevsimlik dersler başlar
11	Zilkade	Hacla ilgili konularda mevsimlik dersler devam eder
12	Zilhicce	Gelecek yıl Muharrem ayının ortalarına kadar dersler sona erer.

[29] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 502, 538, 539.

1.2.2. Günlük Program

Ders halkalarında her hoca günde en az bir ders vermek durumundadır.[30] Cumartesi, Pazar, Pazartesi, Çarşamba ve Perşembe olmak üzere haftada beş gün ders yapılır. Harem-i Şerif'te Cuma namazı eda edildiğinden cuma günleri resmî dersler yapılmaz. Salı günleri de kesinlik kazanmamakla birlikte İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin vefat günü olması sebebiyle yine resmî dersler yapılmaz.[31] Hal böyle olmakla birlikte bazı hocalar salı ve cuma günleri kısa süreli gayrı resmî dersler yapmaktadırlar. Hafta içinde halka oluşturacak yer bulunmaması gibi istisnai durumlarda da yine salı ve cuma günleri gayrı resmî dersler yapılmaktadır.[32] Ramazan ayı dışında salı ve cuma günleri ileri seviyedeki öğrencilere yönelik gayrı resmî üst düzey tasavvuf dersleri verilmektedir.[33] Ramazan ayında ise salı ve cuma günleri sabah ve ikindi namazlarından sonra dersler yapılmaktadır.[34]

Harem-i Şerif'te verilen günlük ders programı namaz vakitlerine uygun gelecek biçimde şu şekildedir:[35]

GÜNLÜK PROGRAM

SIRA NO	ZAMANLAMA	DERSLERİN SEYRİ
1	**Sabah namazından sonra gün doğana kadar.**	**Harem-i Şerif'in "hasavât" denilen açık alanlarında iki saat resmî dersler işlenir.[36]**
2	**Gün doğduktan sonra öğle vaktine kadar**	**Ders halkaları "hasavât"dan revaklara taşınır ve revaklarda iki saat ders yapılır.**
3	**Öğle namazı sonrası**	**İki saatten az olmamak kaydıyla revaklarda resmî dersler yapılır. Süre sonunda dersler paydos edilir.**
4	**İkindi namazı öncesi**	**Yeni başlayan hocalar ve ileri seviyedeki öğrenciler tarafından daha alt seviyedeki öğrencilere verilen gayrı resmî dersler başlar. Ayrıca eksik kalmış resmî derslerin tamamlanması için ek dersler de yapılır.**

[30] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 522.
[31] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 502, 503.
[32] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 503.
[33] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 528.
[34] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 538.
[35] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 503, 517, 522, 525.
[36] Bk. Ek 1.

5	**Cuma namazı sonrası**	**Katılımın az olduğu bazı dersler yapılır.**
6	**İkindi namazı sonrası**	**Yeni hocalar tarafından verilen dersler devam eder.**
7	**Akşam ve yatsı arası**	**Vaaz ve irşat programlarına ek olarak ilmî dersler verilir.**
8	**Yatsı namazı sonrası**	**Çoğu ders halkaları dağılır. Kontrole tabi olmayan isteğe bağlı gayrı resmî umuma açık dersler yapılır.**

Harem-i Şerif'te ders veren özellikle Arap olmayan bazı hocalar takviye mahiyetinde evlerinde de dersler vermektedirler. Ancak evlerde yapılan dersler genellikle öğrencilerin kendi dillerinde sunulmaktadır.[37]

Hocalar:

Harem-i Şerif halkalarında Mısır, Hicaz, Necd, Şinkît, Hadramavt ve Hindistan gibi farklı bölgelere mensup hocalar ders vermektedirler.[38] Çalışmanın bu aşamasında hoca atama, hocaları denetleme ve hocaların dereceleri gibi hususlar incelenecektir.

1.3.1. Hoca Atama

İlim tahsilinde belirli seviyeye ulaşan her hoca için Harem-i Şerif halkalarında ders verme beklentisi önemli bir görevdir. Bu göreve gelebilmek için bazı prosedürler söz konusudur. Bu prosedürleri şu şekilde sıralamak mümkündür:[39]

Şeyhu'l-ulema makamına dilekçe ile başvurulur.

Şeyhu'l-ulema dilekçe sahibini sınava tabi tutmak amacıyla sınavın yapılacağı günü, Harem-i Şerif'in *ez-Ziyade* kapısına yakın bir yeri ve saatini belirler. Bu tür sınavlar genellikle öğle veya ikindi namazından sonra yapılır. Sınav kurulu Şeyhu'l-ulema veya naibi ve bazı hocalardan oluşur. Kurul üyeleri daire şeklinde sıralanırlar. Sınavı izlemek amacıyla bazı eş dost ve ilgililer de halkaya iştirak ederler ve kurulun arka safında olacak biçimde yerlerini alırlar. Ayrıca sınav beş veya altı hoca tarafından takip edilir. Sınav, tefsir, hadis, fıkıh ve nahiv konularını içerir ve genelde zordur. Bazen sadece *Besmele*'nin sarf, nahiv, belagat, sosyolojik ve psikolojik açılardan tahlilinden ibaret olur. Sınavın sonunda hazırûn yeni arkadaşlarını tebrik

[37] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 539.
[38] Emîn, Bekrî Şeyh, *el-Hareketu'l-edebiyye fi'l-Memleketi'l-'Arabiyyeti's-Sa'ûdiyye*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 142.
[39] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 593,594.

ederler. Ardından kahve takdimine geçilir. Aday maddî açıdan iyi durumda ise akşam yemeği için herkesi evine davet eder.

Yeni atanan hoca salı ve cuma dışında her gün iki saati geçmeyecek biçimde ders vermekle mükelleftir.[40] Yeni atanan hocaların resmî ders saatleri dışında kendi oluşturdukları ders halkalarında hocalık mesleğini icra etme becerilerini geliştirmek amacıyla ders vermelerine de müsaade edilir.

Yeni atanan hoca Harem-i şerifte dilediği veya daimi bir yerde kendi ders halkasını oluşturabilmektedir.[41]

1.3.2. Hocaları Denetleme

Şeyhu'l-ulema ders veren hocalara güvenmekte ve kendi denetlemelerini kendilerinin yapmalarını arzulamaktadır. Hocalara başka görevler verilmesi durumunda derslere ara verilmekte veya özel nedenlerle dersler Şeyhu'l-ulemanın bilgisi dışında aylarca boş geçmektedir.[42] Bu duruma sevk eden sebep derslerin çoğu hocalar tarafından ücret beklentisi olmaksızın sadece Allah rızası için yapılıyor olmasıdır.

1.3.3. Hocaları Sınıflandırma

Harem-i Şerif'te fiilî olarak 107 hoca ders vermektedir.[43] Harem-i Şerif'te ders veren hocaları dört grupta mütalaa etmek mümkündür:[44]

1.3.3.1. Resmî Hocalar

Şeyhu'l-ulema tarafından atanırlar ve belirli vakitlerde resmî dersler verirler. Devlet tarafından belirli miktarda maaş alırlar.

1.3.3.2. Daimî Hocalar

Şeyhu'l-ulema tarafından atanırlar. Maaşlı hoca kadrosunda boş kadro bulunmadığından maaşsızdırlar. Harem-i Şerif'te resmî ders saatleri dışında gayrı resmi dersler verirler. Bu gruptaki hocalar üst kademedeki hocaların ders halkalarına katılırlar.[45]

1.3.3.3. İleri Seviyede Öğrenciler (Asistanlar)

Hocalarının referansları ile ders vermeye aday öğrencilerdir. Gayrı resmî ders saatleri dışında yeni başlayan öğrencilere ders verirler.

---

40 Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 522.
41 Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 503.
42 Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 522.
43 Bâşâ İbrâhim Rif'at, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1925) 1: 260.
44 Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 517, 522, 540.
45 et-Tâzî 'Abdulhâdî, Rıhletu'r-rıhlât Mekke fî mieti rıhle mağribiyye ve rıhle, (Mekke: Muessesetu'l-Furkân, 2005), 2: 539

1.3.3.4. Mevsimlik Hocalar

Harem-i Şerif'te uyruklarına mensup hacılara yönelik vaaz ve irşat dersleri vermek üzere kendi halkalarını oluşturan hocalardır.

1.3.4. Hocaların Malî Kaynakları

Harem-i Şerif'te ders veren hocalar mesleklerini Allah rızası için icra ettiklerinden genelde fakirdirler ve fakir olarak vefat etmektedirler.[46] Hal böyle olmakla birlikte hayatlarını idame ettirebilmek için farklı kaynaklardan malî destek almaktadırlar. Söz konusu kaynakları şu şekilde izah etmek mümkündür:[47]

Osmanlı Hükümeti tarafından ayrılan **yıllık ödenek**. Şeyhu'l-'ulema tarafından belirlenen ölçülerde hocaların derecelerine göre farklılık arz eder.

Ticaret yoluyla elde edilen kazanç. Resmî maaşa tabi olmayan çoğu hocalar gelirlerini ticaret yaparak elde ederler.[48]

Bağışlar ve hediyeler. Bazı hocalar, varlıklı öğrenciler ve ilimlerine hayran kalanlar tarafından kendilerine takdim edilen bağışları ve hediyeleri kabul ederler. Hac mevsimi münasebetiyle Hindistan bölgesinden Mekke'ye gelen zengin hacılar tarafından hocalara takdim edilen bağış ve hediyeler bu kabildendir.[49]

Hayır vakıfları yoluyla elde edilen tahıl türü aynî ve nakdî gelirler. Harem-i Şerif'te ders veren bütün hocalar başta Mısır olmak üzere hayır vakıfları tarafından takdim edilen gelirlerden yararlanırlar. Söz konusu gelirler Hicaz Vilayeti Hazinesi'nden alınır ve Şeyhu'l-'ulemâ tarafından hocalara dağıtılır.[50]

Osmanlı Hükümeti tarafından ayrılan yıllık ödeneklerin dağılımı maaşlı hocaların derecelerine göre şöyledir:[51]

YILLIK ÖDENEKLERİN DAĞILIMI

SIRA NO	DERECE	YILLIK MAAŞ
1	I	500 kuruş
2	II	400 kuruş
3	III	300 kuruş
4	IV	200 kuruş
5	V	100 kuruş

[46] Emîn, Bekrî Şeyh, *el-Hareketu'l-edebiyye fi'l-Memleketi'l-'Arabiyyeti's-Sa'ûdiyye*, 142.
[47] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 490, 492.
[48] et-Tâzî 'Abdulhâdî, *Mekke fî mieti rıhle mağribiyye ve rıhle,* 2: 539.
[49] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 492.
[50] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 491.
[51] Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, (Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1301) 103, 104; Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, (Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1303) 76, 77.

Örnek vermek gerekirse 1301 Yılı Hicaz Vilayeti Salnâmesi kayıtlarına göre Devlet tarafından yıllık maaş alan hocalar şunlardır:[52]

500 kuruş maaş alan hocalar:

Seyyid İbrahim Merganî Efendi, Şeyh Ahmed Merganî, Ahu'n-nahvîzâde Abdullah, Şeyh Muhammed Ali b. Sıddîk Kemâl, Hâfız-ı kutub Mahmûd, Dağıstânî Muhammed Efendi, Şeyh Muhammed Sa'id Can Efendi, Şeyh Muhammed Sâlih Zevâvî, Şeyh Süleyman Nakşibendî, Şeyh Ebû Bekir Besyûnî, Muhammed Sa'dî Efendi, Seyyid Cemâlu'l-leyl Efendi.

400 kuruş maaş alan hocalar:

Şeyh Muhammed Haseballah Efendi, Dağıstânî Abdulhamîd, Şeyh Ahmed Ebu'l-hayr, Şeyh Abdulkâdir Maşşât Efendi, Seyyid Ömer Sakkâf Efendi, Şeyh 'Abbâs Mirdâd Efendi.

300 kuruş maaş alan hocalar:

Seyyid Ebû Bekr Merganî Efendi, Şeyh Ahmed b. Emîn, Şeyh Muhammed Besyûnî Efendi, Şeyh 'Abbâs Sıddîk Efendi, Şeyh Muhammed Sa'îd Bâ Basîl Efendi, Seyyid Mihdâr Sakkâf, Hindî Şeyh Rahmetullah Efendi, Seyyid Muhammed b. Seyyid Merganî, Şeyh 'Abdulkâdir Huveykir, Şeyh Mustafa 'Afîfî, Seyyid Ömer Şata, Seyyid 'Abdullah Zevâvî, Şeyh Süleymân Fakîh, Şeyhi Muhammed Sa'îd Edîb, Şeyh Mûsâ Nakşibendî, Seyyid Ebû Bekr Şatâ, Seyyid 'Ali Merganî, Seyyid Hüseyin Futyânî Efendi, Seyyid Sâlim 'Attâs, Şeyh Muhammed Mansûrî, Şeyh Ömer Şâmî, Şeyh Hüseyin Tayyib, Seyyid Hüseyin 'Arab, Şeyh Muhammed Râdî, Şeyh Muhammed Ebu'r-rîş, Dağıstânî Ca'fer, Şeyh Muhammed el-Minşâvî, Şeyh 'Abdullah Hudarî, Konyalı Hasan, Seyyid Ahmed Zevâvî.

200 kuruş maaş alan hocalar:

Şeyh 'Abdusselâm Kadı Efendi, Şeyh Ebû Bekr Muftî, Seyyid 'Alevî Muhammed b. Sâlih 'Akîl Efendi, Şeyh 'Abdulkâdir 'Abdulganî.

100 kuruş maaş alan hocalar:

Şeyh Sâlih b. Sıddîk Kemâl Efendi, Seyyid Muahmmed el-Mekkî el-Kutubî, Seyyid 'Alevî Sakkâf Efendi, Şeyh İbrâhîm b. Mûsâ.

Kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Harem-i Şerif'te ders veren maaşlı hocaların ücretleri yıllık ödenmektedir. Bazı zamanlar ödemede gecikmeler yaşanabildiği[53] gibi yıl sonundan önce erken de harcanabilmektedir. Bu durumda hocalar vakıflar yoluyla elde ettikleri buğday gibi aynî gelirleri değerinin altında aracılara satmak durumunda kalmaktadırlar.[54] Bu sebeple Harem-i Şerif'te ders veren bir hoca "*Şemsu'l-hakîka"* gazetesinde makale neşreder ve makalede

[52] 1301 Yılı Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, 103, 104.
[53] et-Tâzî 'Abdulhâdî, *Mekke fî mieti rıhle mağribiyye ve rıhle,* 2: 543.
[54] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 492.

hocaların içine düştükleri maddî zorlukları dile getirerek yıllık ödeneklerin aylık yapılması talebinde bulunur. Zira ödeneklerin aylık yapılması, hocaları zengin hacılar tarafından takdim edilen hediyelerin veya sadakaların yolunu gözetleme zilletinden kurtaracağı gibi aynı zamanda kaleme aldıkları bilimsel çalışmaları yayınlamalarına da imkân sağlayacaktır.[55]

1301/1882 ve 1303/1884 yıllarına ait Hicaz Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre Harem-i Şerif'te Osmanlı Devleti tarafından maaşlı hoca sayısı 56'dır.[56] 1303/1884 yılında maaşsız ders veren gönüllü hoca sayısı ise 53'tür.[57] Ancak 1318/1901 yılında maaşlı hoca sayısı 44'e inerken maaşsız hoca sayısı 63'e yükselir.[58] 1327/1908 yılında ise Harem-i Şerif'te ders veren hoca sayısı 30'a düşer. Zira o sıralar bütün dünyayı etkileyen ekonomik kriz yaşanmaktadır ve Mekke'de gelir kaynakları azalmıştır. Hal böyle olunca Osmanlı Devleti tarafından yapılan ödenekler tek başına ihtiyacı karşılamaz.[59] Bütün bu gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti 1332/1913 yılında "*et-Tavâli'u's-seniyye fî nizâmi't-tedrîsi'l-cedîd bi mescidi Mekkete'l-mahmiyye*" adı altında çıkardığı 15 sayfalık nizamname ile eğitim öğretim faaliyetlerini yürütme, hoca atama, hocaların maddî durumlarını iyileştirme ve derslerin gidişatını kontrol altında tutma gibi Harem-i Şerif ders halkalarına köklü düzenlemeler getirir.[60]

Öğrenciler:

Harem-i Şerif ders halkaları din bilimleri ile Arap dili öğretiminin en üst seviyesini temsil etmektedir. "*Ketâtîb*" adıyla bilinen sıbyân mekteplerinden/yerel medreselerden ve dinî okullardan mezun olduktan sonra ihtisas gerektiren alanlarda kendilerini yetiştirmek isteyenler Harem-i Şerif ders halkalarına katılmaktadırlar.[61] Her ders halkasında yirmi ila altmış arasında öğrenci bulunmaktadır. Bazı zamanlar öğrenci sayısı iki yüzlerle ifade edilebilmektedir.[62] Öğrenciler fıkıh dersi dışında diledikleri halkayı seçme hakkına sahiptirler. Fıkıh dersinde bağlı bulundukları mezhep halkasını seçmek durumundadırlar.[63]

---

[55] eş-Şâmih, Muhammed 'Abdurrahmân, *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne*, (Riyad: Dâru'l- 'Ulûm, 1982), 102.
[56] Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, (Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1301) 103, 104; Hicaz Vilâyeti Salnâmesi, (Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1303) 76, 77.
[57] Şu'ayb, Hasen b. Muhammed b. Hasen, *ed-Devru't-terbevî li halakâti'l-'ilm bi'l-Mescidi'l-Harâm fî 'ahdi'l-Melik 'Abdilazîz*, (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1328-1329), 58.
[58] Bâşâ İbrâhim Rif'at, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, 1: 260.
[59] Ebû Suleymân 'Abdulvehhâb İbrâhim, *el-Haremu'ş-Şerîf el-câmi'u ve'l-câmi'ah,* (Cidde: Mektebetu'r-Ruşd, 1435), 1: 59.
[60] Şu'ayb, *ed-Devru't-terbevî li halakâti'l-'ilm bi'l-Mescidi'l-Harâm fî 'ahdi'l-Melik 'Abdilazîz*, 59.
[61] el-Gâzî, Emânî Ca'fer, "Da'mu'd-Devleti'l-'Usmâniyye Li'l-Muessesâti't-Ta'lîmiyye Fî Bilâdi'l-Haremeyn Hılâle 'Ahdi's-Sultân 'Abdilhamîd es-Sânî", *Câmi'ati Ummi'l-Kurâ li 'Ulûmi'ş-Şerî'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye Dergisi*, (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, October, 2014), 64/ 261.
[62] eş-Şâmih, *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne,* 12.
[63] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 504.

Akâid dersinde öğrenciler tek bir hoca etrafında toplanmaktadırlar. Zira Harem-i Şerif hocaları Eş'arî akidesini benimsemiş kimseler olup Kâdirî meşrebine mensupturlar.[64]

Öte yandan ders halkaları umuma açık olduğundan yoklama alınmamaktadır. Genç yaşlı herkes derslere katılmaktadır. Devam durumuna göre halkalara katılan öğrencileri iki grupta değerlendirmek mümkündür:[65]

1.4.1. Düzenli Öğrenciler

Bu grubu belirli alanlarda donanım elde etmek amacıyla hocasının derslerine düzenli katılan öğrenciler oluşturur. Hocaya yakın bir yere otururlar. Derslere düzenli olarak devam ettikleri hoca tarafından teyit edilince kendileriyle özel ilgilenir. Düzenli öğrenciler dersle ilgili metinlerin matbu nüshalarını beraberlerinde getirirler ve ders sırasında gerekli gördükleri yorumları ve mülahazaları sayfa kenarlarına kaydederler.

1.4.2. Düzensiz Öğrenciler

Bu grubu erken yaşta ilim tahsil etme fırsatı yakalayamamış öğrenciler oluşturur. Düzensiz öğrenciler erken yaşta kaçırdıkları fırsatı ders halkalarına katılmak suretiyle telafi etme çabası içerisindedirler. Diledikleri vakitte dikkat çekmeden dersten ayrılabilmek amacıyla ders halkalarının en sonuna otururlar.

Ders halkalarına katılan öğrencilerin yaşları 16 ila 40 arasında değişmektedir. Ders halkalarının çokluğuna ve çeşitliliğine rağmen dışarıdan gelen öğrencilere kıyasla Mekke içinden katılım oldukça azdır. Nitekim Osmanlı hâkimiyetinin sonlarına doğru Mekke içinden katılım oranı %5 ile sınırlıdır. Mekke içinden katılanlar daha çok Mekkeli âlimlerin çocuklarıdır. Derse katılan ezici çoğunluk civar bölgelerden gelen ve Jawa'da iç çatışmalardan kaçarak Mekke'ye sığınan sığınmacılar veya sığınmacı çocuklarıdır.[66]

Diğer taraftan çöl bedevilerine mensup bir grup öğrenci de Harem-i Şerif ders halkalarına katılmaktadır. Bedevî öğrenciler zeki, ahlâklı ve ilim tahsiline eğilimlidirler. Tek kusurları pek fazla gürültü çıkarmaları ve yüksek sesle konuşuyor olmalarıdır.[67] Bu sebeple Harem-i Şerif hocalarından Ahmed b. Ali en-Neccâr (öl. 1347/ 1929) bedevilerin eğitim ve öğretimlerini çölde yürütmeye yönelik bir proje üstlenir. Proje çerçevesinde bedevilerin yapılarına uygun hocalar belirlenir ve nasıl eğitilmeleri gerektiği yolunda hocalar yönlendirilir.[68]

---

[64] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 519.
[65] Şu'ayb, *ed-Devru't-terbevî li halakâti'l-'ilm bi'l-Mescidi'l-Harâm fî 'ahdi'l-Melik 'Abdilazîz*, 51.
[66] Şu'ayb, *ed-Devru't-terbevî li halakâti'l-'ilm bi'l-Mescidi'l-Harâm fî 'ahdi'l-Melik 'Abdilazîz*, 53; Bâşâ İbrâhim Rif'at, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, 1: 260.
[67] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 525.
[68] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 52.

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki talep halinde salı ve cuma günleri bazı hocalar tarafından Harem-i Şerif'te kadınlara yönelik dersler de verilmektedir. Kadınlara yönelik dersler fıkıh, akait ve adab-ı muaşeretle ilgili seçme bilgiler içermektedir. 1883-1884 yılları arasında Şafiî müftüsü Muhammed Sa'îd tarafından kadınlara yönelik verilen dersler bu türdendir.[69]

Dersler ve Ders Kitapları

Öncelikle şu hususu belirtmek gerekir ki Osmanlı döneminde Padişah fermanı gereği Harem-i Şerifte yürütülen derslerin dili Arapçadır.[70] Bu kurala uymayanlar hakkında bölge dışına çıkarmaya varacak kadar ağır yaptırımlar uygulanabilmektedir. Örneğin Harem-i Şerif ders halkalarında Hintçe ders vermeye kalkışan bazı hocaların halkaları iptal edilmiş ve hocalar Hicaz bölgesinden uzaklaştırılarak Hindistan'a gönderilmişlerdir.[71]

Harem-i Şerif'te temel ve yardımcı ilimler olmak üzere iki farklı ders grubu söz konusudur.

1.5.1. Temel İlimler

Bu gruptaki dersler uzmanlık gerektiren akâid, dört mezhep fıkhı, usul, hadis ve tefsirdir. Sabahın ilk saatlerinde başlar ve öğle namazına kadar devam eder.[72]

1.5.2. Yardımcı/Araç İlimler

Yardımcı/araç ilimleri *nahiv*, *sarf*, *şiir*, *aruz*, *mantık*, '*ilmu'l-beyân, matematik* ve *tasavvuf* ilimleridir.[73] Bu gruptaki dersler öğle ve ikindi namazlarını müteakip başlar. Yardımcı ilimler kategorisinde yer alan derslere genellikle yeni başlayan öğrenciler katılırlar.[74]

Geçmişte Harem-i Şerîf ders halkalarında yürütülen dersler din bilimleri ve Arapça ile sınırlıdır. Hindistanlı Rahmetullah Hoca'nın (öl. 1308/1889) gelmesiyle birlikte durum değişir. Rahmetullah Hoca ders halkalarında *mantık*, *İslâm felsefesi, hey'et/felek ilmi (astronomi)*, *geometri, kelâm* ve *münazara* dersleri okutmaya başlar. Okutacağı kitapları Hindistan'dan getirtir. Rahmetullah Hoca "*Huccetullah el-Bâligah*", "*Mukaddimet İbn Haldûn*" ve "*Şerhu'l-Çağmînî fî 'ilmi'l-felek*" gibi kitapları ilk defa okutmaya başladığı gün Harem-i Şerif'te çok sayıda izleyici bulunur.[75] Yine Rahmetullah Hoca Harem-i Şerif'te *Sarf* ve *Nahiv* ilimlerini ilk

[69] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 525.
[70] Uğur Ünal vd., "Osmanlı Eğitiminde Modernleşme", *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın nu: 134,* (İstanbul: Bion Matbaacılık, 2014; 267.
[71] el-Gâzî, Emânî Ca'fer, "Da'mu'd-Devleti'l-'Usmâniyye Li'l-Muessesâti't-Ta'lîmiyye Fî Bilâdi'l-Haremeyn 276, 277.
[72] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 518.
[73] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 525.
[74] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 518.
[75] Mağribî, Muhammed Ali, *A'lâmu'l-Hicâz fi'l-karni'r-râbi' aşar li'l-hicra*, (Cidde: Tihâma, 1414), 2: 303.

defa birbirinden ayrı müstakil dersler olarak okutur.[76] Böylece Harem-i Şerif halkalarında hemen her alanda dersler verilmeye başlanır.[77]

1.5.3. Ders Kitapları

Harem-i Şerif ders halkalarında çok sayıda ders kitabı okutulmaktadır. Okutulan ders kitaplarından bazıları şunlardır:[78]

Hadis: *Sahîhu'l-Buhârî, Sahîhu Muslim, Muvatta İmam Mâlik, Sunenu'n-Nesâî, ed-Dârimî, Şerhu'l-Kastalânî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîhi Muslim*.

Tefsîr: *Tefsîru'l-Beydâvî* ve *Tefsîru'l-Celâleyn*. Harem-i Şerif hocalarından Muhammed Nevevî (öl. 1316/1897)tarafından kaleme alınan ve okutulan *Tefsîru Merahi Lebîd li keşfi ma'nâ Kur'âni'l-Mecîd*.

Nahiv: *al-Âcurûmiyye* ve *Elfiyetu İbn Mâlik.* Harem-i Şerif hocalarından Ali el-Mâlikî (öl. 1367/1948) tarafından kaleme alınan ve okutulan *Tedrîbu't-tullâb fî kavâ'idi'l-i'râb.* Yine Harem-i Şerif hocalarından Cemâl Mâlikî (öl.?/?) tarafından kaleme alınan ve okutulan *es-Semerâtu'l-ceniyye fî kavâ'idi'llugati'l-Arabiyye.*

Tasavvuf: *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* li'lGazzâlî.

Fıkıh: *İ'ânetu't-tâlibîn* Bekrî Şatâ (öl. 1310/1891), yine Harem-i Şerif hocalarından Ali el-Mâlikî tarafından kaleme alınan ve okutulan *Şerhu'l-Furûk* li'l-Karrâfî, *Fetâva'l-Haremeyn fi'l-mezâhibi'l-erba'a,* Harem-i Şerif hocalarından Cemâl Mâlikî tarafından kaleme alınan ve okutulan *Durûsu'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik,* Yine Harem-i Şerif hocalarından Muhammed Mahfûz et-Turmusî (öl.1338/1919) tarafından kaleme alınan ve okutulan *Mevhibetu zi'l-fadl şerhu Bâ-Fadl*, Harem-i Şerif hocalarından Muhammed b. Şeyh el-'Allâme Ali b. Âdem Mûsâ el-Etyobî (öl. ?/?) tarafından şerh edilen *el-Kevkebu's-sâti' şerhu nazm-ı cem'i'l-cevâmi'* li's-Suyûtî de fıkıh alanında okutulan kitaplar arasındadır.

Tecvit: Harem-i Şerif hocalarından Abdullah b. İbrâhîm b. Mustafa Hamduh es-Sinârî (öl. 1350) tarafından kaleme alınan ve okutulan *Miftâhu't-Tecvîd li'l-mute'allim el-mustefîd*

Akaid: *Şerhu'l-'akâidi'n-nesefiyye* li't-Taftazânî, *Manzûmetu 'akîdeti'l-'avâm* li Ahmed el-Merzûkî el-Mâlikî el-Mekkî (öl. 1262/ 1845-1846).

Siyer: *es-Sîretu'n-Nebeviyye* li Ahmed b. Zeynî Dahlân. Aynı zamanda Mekke müftülüğü görevi de yapan Şeyh Dahlân'a ait *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye* ve *Hulâsatu'l-kelâm fî umerâi'l-Beledi'l-Harâm*, *eş-Şemâilu'l-Muhammediyye* li't-Tirmizî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* li İbn Hişâm,

[76] Kazzâz, Hasen 'Abdulhayy, *Ehlu'l-Hicâz bi 'abakıhim et-târîhî*, (Cidde, Dâru'l-'İlm, 1415), 181.
[77] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 19.
[78] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 514, 519, 528; 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 20, 21; Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 264-276.

el-Mevâhibu'l-ledunniyye li'l-Kastalânî, *Zâdu'l-ma'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd* li İbni'l-Kayyim, *Vesâilu'l-vusûl ilâ şemâili'r-Resûl* li'n-Nebbahânî, *Muhadesetu ehli'l-edeb fî ensâbi'l-'arab* li Muhammed el-'Arabî[79]

Arap Dili: *el-Elfiye* li İbn Mâlik, *Kavâidu'l-i'râb* li İbn Hişâm, Harem-i Şerif hocalarından "Asrının Sîbeveyhi" lakabıyla meşhur Muhammed Huseyn (öl. 1368) tarafından kaleme alınan ve okutulan *es-Semerâtu'l-ceniyye risâletun fi'l-es'iletu'n-nahviyye.* Yine aynı müellife ait *Ferâidu'n-nahvi'l-vesîme şerhu'd-Durretu'l-Yetîme*,[80] Harem-i Şerif hocalarından Muhammed Habîbullah eş-Şinkîtî (öl. 1363) tarafından kaleme alınan ve okutulan *Sevâtı'u'l-cumân fî 'ilmi't-tasrîf.*[81]

Belâgat: *Nazmun fî 'ilmi'l-ma'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* ve *İbrâzu'd-durri'l-masûn 'alâ cevheri'l-meknûn fî 'ilmi'l-belâğa* li Muhammed Habîbullah eş-Şinkîtî. *Tuhfetu'l-hıllân fî 'ilmi'l-beyân* li Muhammed Huseyn, Yine aynı müellife ait *el-Havâşî en-nakiyye 'alâ Kitâbi'l-Belâğah li Muhammed Tammûm.*[82]

Harem-i Şerif halkalarında ders veren hocaları bağlayan belirli kitaplar söz konusu değildir. Hocalar öğrencilerin seviyelerine uygun kitapları seçme hususunda özgürdürler. Hal böyle olmakla birlikte çoğu defa dersin hocası diğer hocalarla yapılan istişare sonucunda uygun kitabı seçmektedir.[83] Örneğin ileri seviyedeki öğrencilere okutulacak Akâid dersi için kitaplar geçmiş ulema tarafından kaleme alınan kitaplar arasından seçilmektedir. Buna mukabil yeni başlayan öğrencilere okutulacak aynı ders için muasır yazarlara ait kitaplar tercih edilmektedir.[84]

Hocanın belirli konuları işlemesi durumunda "*Şerhu'l-Kastalânî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*" veya "*Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîhi Muslim*" gibi temel kitaplardan ilgili bölümler derlenmekte ve güncel hayata uyarlanacak biçimde öğrencilere sunulmaktadır. Benzer uygulama Tasavvuf derslerinde "*İhyâu 'ulûmi'd-dîn*"den ilgili bölümler derlenmek suretiyle yapılmaktadır.[85]

Ramazan ayında yapılan mevsimlik derslerde oruçla ilgili konuları içeren fıkıh ve hadis kitaplarına ağırlık verilmektedir. İkindi ve akşam namazları arasında yapılan bu türden dersler vaaz ve irşat halkalarına dönüşmektedir. İbrahim b. Hasen Arab (öl. 1334) adındaki hocanın dersleri bu tür halkaların en meşhurları arasındadır.[86]

---

[79] Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 272.
[80] el-Kurdî Muhammed Tâhir, *et-Târîhu'l-kavîm li Mekke ve Beytillâhi'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru Hıdır, 2000), 5: 542.
[81] el-Kurdî Muhammed Tâhir, *et-Târîhu'l-kavîm li Mekke ve Beytillâhi'l-Kerîm*, 5: 535; Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 272, 273.
[82] Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 273.
[83] Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 270.
[84] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 519, 520.
[85] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 528.
[86] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 33, 34.

Hac mevsiminde yapılan mevsimlik derslerde ise fıkıh kitaplarından hac ibadetiyle ilgili baplar ve bazı menasik kitapları okunmaktadır. Ahmed es-Sıba'î (öl. 1336/ 1918) hicrî 1310 yılında hac ziyareti sırasında tanık olduğu bu türden ders halkalarını şöyle tanımlamaktadır:[87]

"Fıkıh hocasının etrafında bir grup öğrenci oturmuştur. Her öğrencinin elinde hac farizasını mütalaa ettikleri matbaada haşiyelerle birlikte basılmış orta boy bir kitap bulunmaktadır."

Hac mevsiminde Şeyhu'l-'ulema Muhammed Sa'îd Bâ-Basîl (öl. 1330/1912) gibi programlarında değişiklik yapmaksızın derslerini sürdüren hocalar da söz konusudur. Örneğin Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (öl. 1345/1928), 1321/1903 yılı Hac mevsiminde Muhammed Sa'îd Bâ-Basîl tarafından Harem-i Şerîf'te verilen tefsir derslerine katılmıştır. Yine el-Kettânî, Huseyn b. Muhammed el-Habeşî (öl. 1330/1911), Ahmed b. Muhammed el-Hadravî (öl. 1327/1909), 'Umar Ebû Bekr Bâ-Cuneyd (öl. 1354/1935), Abdullah b. 'Abbâs b. Sıddîk (öl. 1334/1907), Ahmed Ebu'l-hayr Mirdâd (öl. 1343/1924), Abdulhamîd b. Muhammed el-Firdevsî (öl. ?/?), Muhammed Sâlih b. Sıddîk Kemâl (öl. 1332/1913), Şu'ayb b. Abdurrahmân ed-Dekkâlî (öl. ?/?), Abdulcelîl b. Abdussellâm Barrâde (öl. 1327/1909), Sa'îd b. Muhammed Yemânî (öl. 1354/1935), Muhammed el-Mansûrî (öl. ?/?), Ahmed Fakîh b. Abdullah Fakîh el-Hanbelî (öl. ?/?), Muhammed b. Sâlim el-Bârr (öl. ?/?), 'Ayderûs b. Huseyn el-'Ayderûs (öl. ?/?) ve Abdulhamîd Kuds (öl. 1334/1915) tarafından verilen farklı derslere de katılmıştır.[88]

1322/1904 yılı Recep ayında Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî ikinci defa hac yapmak üzere Mekke'ye gelir. Mekke halkı ve Mekke dışından gelen hacılar Kettânî'nin ilminden yararlanmak isterler. Kettânî bu amaçla Harem-i Şerîf'te ders halkası oluşturur ve *Âli 'İmrân* suresinden başlayarak tefsir dersleri verir. Kettânî öğrencilerinden de ders vermelerini ister. Kettânî'nin öğrencileri tarafından Harem-i Şerîf'te açılan halkalarda şu dersler okutulur:[89]

Ali el-'Adlûnî Halkası: Kadı 'İyad'ın *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*'sı.

Abdussellâm el-'Umrânî Halkası: İbrâhîm el-Lakânî'nin *Cevheretu't-tevhîd*'i

es-Sâlih el-'Umrânî Halkası: Halîl b. İshâk el-Mâlikî'nin *Muhtasar*'ı.

Kuşkusuz bütün bunlar Harem-i Şerif ders halkalarında hem Mekke içinden hem de Hac yapmak amacıyla dışarıdan gelen ulema tarafından yürütülen ilmî aktivitenin canlılığına işaret etmektedir. Zira Hac mevsimi İslâm coğrafyasının dört bir yanından gelen seçkin ulemanın ve ilim talebelerinin oluşturduğu kültürel etkinlik manzumesine dönüşmektedir.

---

[87] et-Tâzî 'Abdulhâdî, *Mekke fî mieti rıhle mağribiyye ve rıhle,* 2: 566.

[88] el-Kettânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ca'fer, *er-Rıhletu's-sâmiye ile'l-İskenderiye ve Mısr ve'l-Hicâz ve'l-bilâdi'ş-şâmiyye*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426) 150-184.

[89] el-Kettânî, Muhammed el-Bâkır b. Muhammed b. Abdilkebîr, *Tercemetu'ş-şeyh Muhammed el-Kettânî el-musemmâ bi Eşrefi'l-emânî bi tercemeti'ş-şeyh seyyidî Muhammedi'l-Kettânî*, thk. Nûru'l-Hudâ Abdurrrahmân el-Kettânî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 203.

Harem-i Şerif'te gayrı resmî yapılan başka dersler de söz konusudur. Bu tür derslerde hoca öğrencilere dersin yapılacağı tarihi ve okutulacak kitapları önceden ilan eder. Öğrenciler tarafından belirlenen bazı kitaplardan seçilen konuların okutulması talebi üzerine de yine bu türden dersler düzenlenmektedir. Hatırı sayılır kitapların okutulması bazen uzun zaman alabilmektedir. Söz gelimi Harem-i Şerif hocalarından 'Abbâs b. Ca'fer b. Sıddîk (öl. 1320/1902) tarafından okutulan "*Şerhu'l-Kastalânî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*" üç yılda tamamlanmıştır.[90]

Son olarak Harem-i Şerif'te açılan ders halkalarının tespit edilen yerlerine, hocalarına ve okuttukları derslere de değinmek yerinde olacaktır.[91]

DERS HALKALARI VE OKUTULAN DERSLER

SIRA NO	HALKA ADI	YERİ	DERSİN ADI
1	**Şeyh Abbâs b. Abdulazîz (öl. 1353/1934) Halkası**	**Selâm Kapısı Revâkı**	**el-Kadâ ve'l-Ahkâm**
2	**Şeyh Cemâl Mâlikî (öl.1349/1930) Halkası**	**Ecyâd Kapısı Hasvası**	**Malikî Fıkhı**
3	**Şeyh S'ad ed-Dehhân (öl. 1338/1920) Halkası**	**Suleymâniye Kapısı Revâkı**	**Şafiî Fıkhı**
4	**Şeyh Derviş b. Hasen 'Uceymî (öl. 1346/1927) Halkası**	**Ziyâde Kapısı Hasvası**	**Şafiî Fıkhı**
5	**Şeyh 'Âbid b. Huseyn el-Mâlikî (öl. 1341/1922) Halkası**	**Ecyâd Kapısı**	**Mâlikî Fıkhı**
6	**Şeyh C'afer b. Bekr Lebenî (öl.1342/1923) Halkası**	**Ziyâde Kapısı**	**Hanefî Fıkhı**
7	**Şeyh Huseyn el-Habeşî (öl. 1330/1911) Halkası**	**Bilinmiyor**	**Bilinmiyor**
8	**Şeyh Abdulhamid Kuds (öl. 1334/1915) Halkası**	**Bilinmiyor**	**Bilinmiyor**

Öğretim Metodu

Her hoca tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili grameri gibi uzmanlık gerektiren alanlarda sınava girdiği ve ulema heyeti tarafından icazetname aldığı dersleri öğrencilerine anlatmaktadır. Buna göre Harem-i Şerif ders halkalarında sözlü anlatıma dayalı ve *Elfiye* gibi Arapça gramer bilgilerini zihinde tutmayı amaçlayan *ezber metodu* dışında takip edilen öğretim metodu olmadığını söylemek mümkündür. Ancak okutulan kitaplarda *rivayet senedi*ne azami önem verilmektedir.[92] Sayıları yüz küsurlarla ifade edilen[93] farklı tabakalara mensup öğrencilerin

[90] Hurgronje, C. Snouck, *Safahât min târîhi Mekkete'l-Mukerreme*, 2: 528.
[91] Devvâh, Hamed Abdulkerîm, *Mekketu'l-Mukerreme fi'l-fikri'l-İslâmî,* 277, 278.
[92] eş-Şâmih, *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne*, 47.

oluşturduğu her halkanın ortasında geniş cübbesi ve sarığıyla heybetli duruş sergileyen ders hocası seccadesinin üzerinde oturmaktadır.[94] Hocanın önünde Kur'an okuyarak derse başlaması gereken mukri'/okuyucu bulunmaktadır.[95] Kur'an'ın ardından hoca besmele, hamdele ve salvele ile derse başlar. Önce اسمع يا شيخ diyerek okutacağı bâbın ismini öğrencilere bildirir. Ardından mukri' ilgili kitaptan takip edilecek konuyu satır satır okumaya başlar. Hoca, mukri tarafından okunan satırları hafızasından veya derse başlamadan önce yaptığı araştırmalara dayanarak şerh etmeye ve açıklamaya koyulur. Her öğrencinin önünde içerisinde dersle ilgili defterlerin bulunduğu deriden çanta vardır. Seccadelerinin üzerine oturmuş öğrenciler pür dikkat hocayı dinlemektedirler.[96] Akşam vakti olduğunda *lale* adı verilen şamdanların loş ışıkları altında aynı minval üzere dersler devam eder.[97]

Harem-i Şerif ders halkalarında yürütülen programları başarıyla tamamlayan öğrencilere günümüzdeki diplomaya tekabül eden *icâzetname* verilmektedir. Öğrenim aşamalarında herhangi bir sınav söz konusu değildir. Öğrencileri bu tarz eğitime sevk eden genel eğilim Allah rızası ve sevap kazanma olduğundan hem hocalar hem de öğrenciler örnek Müslüman profili çizmeye önem vermektedirler. Bu bakımdan hocalar ve öğrenciler temizlik, dış görünüm, zarafet, nezaket, letafet, fesahat ve nüktedan kimlik sergilemeye azamî gayret sarf etmektedirler. Hal böyle olmakla birlikte hayatını idame ettirecek miktarda gelirleri bulunmayan öğrenciler arasında öğretmenlik mesleğini rızık kapısı olarak görenler de söz konusudur.[98]

SONUÇ

Bu araştırma 1880'li yıllarından başlayarak Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesinden çekildiği 1919 yılına kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır. Araştırmada ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

Osmanlı padişahları Haremeyn imamlığı ve Haremeyn'de ders verme gibi uzmanlık gerektiren ilmî makamlara Hicaz bölgesinin seçkin âlimleri arasından atamalar yapmışlardır. Osmanlı padişahları Mekke ve Medine gibi Hicaz bölgesinde yer alan önemli yerleşim birimlerindeki kadılık makamına ise seçkin alimler arasından uzman kimseleri İstanbul'dan getirtmişlerdir. Devletin resmî mezhebi Hanefilik olması sebebiyle âlimlerin ve kadıların başında Hicaz

[93] Bâşâ İbrâhim Rif'at, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, 1: 260.
[94] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 32.
[95] eş-Şâmih, *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne*, 12.
[96] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 35.
[97] 'Abdulcebbâr 'Umar, *Siyer ve terâcum,* 19, 20.
[98] *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne*, 12.

uleması arasından atanmış Hanefî mezhebine mensup müftü bulunmaktadır. Kadılar anlaşmazlıkları ve adlî işleri Hanefî mezhebine göre çözüme kavuşturmakla yükümlüdürler. Hicaz bölgesinde Hanefî mezhebinin yanı sıra Malikî, Şafiî ve Hanbeli mezhepleri de hatırı sayılır konumdadır. Söz konusu mezheplere mensup hocalar Haremeyn ve diğer mescitlerde dersler de vermektedirler.

Osmanlının son döneminde hadis ve fıkıh usûlü derslerinin yanı sıra nahiv, sarf, astronomi ve mantık gibi alet ilimlerinin de okutulduğu Harem-i Şerif, halka açık tam teşekküllü üniversite konumundadır. Harem-i Şerif'te eğitim-öğretimin idaresi Osmanlı devleti tarafından atanan Şeyhu'l-'ulemânın uhdesindedir. Şeyhu'l-'ulemâ müracaat eden hoca adayının hocalardan oluşan jüri tarafından sınava tabi tutulmasını sağlamaktadır.

Halkalarda Mısır, Hicaz, Necd, Şinkît, Hadramavt ve Hindistan gibi farklı bölgelere mensup hocalar ders vermektediler. Yılın hemen her ayında dersler yapılır. Resmî dersler cuma ve salı günleri dışında her gün sabah namazını müteakip başlar ve yatsı namazı sonuna kadar belirli aralıklarla devam eder. Hocalar resmî, daimî, ileri seviyede öğrenciler/asistanlar ve mevsimlik olmak üzere dört gruba ayrılırlar. Resmî hocaların dışındakiler maaşsız olup ihtiyaçlarını ticaret, bağış, hediye ve hayır vakıfları tarafından verilen yardımlarla karşılarlar. Maaşlı hocaların istihkakları Osmanlı devleti tarafından yıllık olarak derecelerine göre ödenir. Osmanlı devleti tarafından ödenen maaşlar krizlerin yaşandığı en sıkıntılı dönemlerde dahi sekteye uğramamıştır.

Harem-i Şerif ders halkaları din bilimleri ile Arap dili öğretiminin en üst seviyesini temsil eder. "*Ketâtîb*" adıyla bilinen sıbyân mekteplerinden/yerel medreselerden ve dinî okullardan mezun olduktan sonra ihtisas gerektiren alanlarda kendilerini yetiştirmek isteyen mezunlar Harem-i Şerif ders halkalarına katılırlar. Ders halkaları umuma açık olduğundan yoklama alınmaz. Devam durumuna göre halkalara katılan öğrenciler düzenli ve düzensiz olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Düzenli öğrenciler grubunu belirli alanlarda donanım elde etmek amacıyla hocasının derslerine düzenli katılan öğrenciler oluşturur. Hocaya yakın bir yere otururlar. Derslere düzenli olarak devam ettikleri hoca tarafından fark edilince hoca kendileriyle özel ilgilenir. Düzensiz öğrenciler grubunu ise erken yaşta ilim tahsil etme fırsatı yakalayamamış öğrenciler oluşturur. Düzensiz öğrenciler erken yaşta kaçırdıkları fırsatı ders halkalarına katılmak suretiyle telafi etme çabası içerisindedirler.

Osmanlı döneminde Padişah fermanı gereği Harem-i Şerifte yürütülen derslerin dili Arapçadır. Bu kurala uymayanlar hakkında bölge dışına çıkarmaya varacak kadar ağır yaptırımlar uygulanabilmektedir.

Harem-i Şerif'te temel ve yardımcı ilimler olmak üzere iki farklı ders grubu söz konusudur. Temel dersler uzmanlık gerektiren *akâid*, *dört mezhep fıkhı*, *usûl*, *hadis* ve *tefsir*dir.

Yardımcı ilimler/araç ilimleri *nahiv*, *sarf*, *şiir*, *aruz*, *mantık*, '*ilmu'l-beyân, matematik* ve *tasavvuf* ilimleridir. Yardımcı ilimler kategorisinde yer alan derslere genellikle yeni başlayan öğrenciler katılırlar.

Geçmişte Harem-i Şerîf ders halkalarında yürütülen dersler din bilimleri ve Arapça ile sınırlı iken Hindistanlı Rahmetullah Hoca'nın gelmesiyle durum değişir. Rahmetullah Hoca ders halkalarında *mantık*, *İslâm felsefesi, hey'et/felek ilmi*, *geometri, kelâm* ve *münazara* dersleri okutmaya başlar. Harem-i Şerif'te ilk defa "*Huccetullah el-Bâligah*", "*Mukaddimet İbn Haldûn*" ve "*Şerhu'l-Çağmînî fî 'ilmi'l-felek*" gibi kitaplar Rahmetullah Hoca tarafından okutulur.

Harem-i Şerif halkalarında ders veren hocaları bağlayan belirli kitaplar söz konusu değildir. Hocalar öğrencilerin seviyelerine uygun kitapları seçme hususunda özgürdürler. Hal böyle olmakla birlikte *Sahîhu'l-Buhârî, Sahîhu Muslim, Muvatta İmam Mâlik, Sunenu'n-Nesâî, ed-Dârimî, Şerhu'l-Kastalânî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî, Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîhi Muslim, Tefsîru'l-Beydâvî ve Tefsîru'l-Celâleyn, al-Âcurûmiyye ve Elfiyetu İbn Mâlik, İhyâu 'ulûmi'd-dîn, İ'ânetu't-tâlibîn, Şerhu'l-'akâidi'n-nesefiyye, es-Sîretu'n-Nebeviyye. el-Futûhâtu'l-Mekkiyye, eş-Şemâilu'l-Muhammediyye, el-Mevâhibu'l-ledunniyye, Zâdu'l-ma'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd, el-Elfiye, Kavâidu'l-i'râb, Nazmun fî 'ilmi'l-ma'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* ve *İbrâzu'd-durri'l-masûn 'alâ cevheri'l-meknûn fî 'ilmi'l-belâğa* gibi uzmanlık gerektiren kitaplar okutulur.

Her hoca uzmanlık alanında sınava girdiği ve ulema kurulu tarafından icazetname aldığı dersleri öğrencilere aktarır. Buna göre Harem-i Şerif ders halkalarında sözlü anlatıma dayalı ve *Elfiye* gibi Arapça gramer bilgilerini zihinde tutmayı amaçlayan *ezber metodu* dışında takip edilen öğretim metodu söz konusu değildir. Ancak okutulan kitaplarda *rivayet senedi*ne azami önem verilir.

Harem-i Şerif ders halkalarında yürütülen programları başarıyla tamamlayan öğrencilere günümüzdeki diplomaya tekabül eden *icâzetname* verilir. Öğrenim aşamalarında herhangi bir sınav söz konusu değildir. Öğrencileri bu tarz eğitime sevk eden genel eğilim Allah rızası ve sevap kazanma olduğundan hem hocalar hem de öğrenciler örnek Müslüman profili çizmeye önem verirler. Bu bakımdan hocalar ve öğrenciler temizlik, dış görünüm, zarafet, nezaket, letafet, fesahat ve nüktedan kimlik sergilemeye azamî gayret sarf ederler. Hal böyle olmakla birlikte hayatını idame ettirecek miktarda gelirleri bulunmayan öğrenciler arasında öğretmenlik mesleğini rızık kapısı olarak görenler de söz konusudur.

KAYNAKÇA

‘Abduddâim, Abdullah. *et-Terbiyetu ‘abra’t-târîh*. Beyrut: Dâru’l- ‘İlm Li’l-Melâyîn, 1973.

‘Abdulcebbâr, ‘Umar. *Siyer ve terâcum ba‘du ‘ulemâinâ fi’l-karni’r-râbi‘a ‘aşera li’l-hicra*. Cidde: Muessetu Tihâma, 1982.

Bâşâ İbrâhim Rif‘at. *Mir’âtu’l-Haremeyn*. Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1925.

Bin Duheyş, ‘Abdullatîf ‘Abdullah. *el-Ketâtîb fi’l-Haremeyni’ş-Şerîeyn ve mâ havlehumâ*. Mekke: Mektebetu’n-Nahdati’l-Hadîse, 1986

Bin Duheyş, Abdullatîf b. Abdullah. *Takrîr ‘ani’l-muessesât et-ta‘lîmiyye fi’l-Hicâz fî ‘âmi 1302 h./ 1885 m. Dirâse ve Tahlîl*. Riyad: Cem‘iyyetu’t-Târîh ve’l-Âsâr Bi Duveli Meclisi’t-Ta‘âvun Li Duveli’l-Halîci’l-‘Arabiyye, 2000.

Devvâh, Hamed Abdulkerîm. *Mekketu’l-Mukerreme fi’l-fikri’l-İslâmî fi’l-karneyni’r-râbi‘a ‘aşar ve’l-hâmise ‘aşar el-hicriyyeyn*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.

Ebû Suleymân ‘Abdulvehhâb İbrâhim. *el-Haremu’ş-Şerîf el-câmi‘u ve’l-câmi‘ah*. Cidde: Mektebetu’r-Ruşd, 1435.

Emîn, Bekrî Şeyh. *el-Hareketu’l-edebiyye fi’l-Memleketi’l-‘Arabiyyeti’s-Sa‘ûdiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.

el-Gâzî, Emânî Ca‘fer. “Da‘mu’d-Devleti’l-‘Usmâniyye Li’l-Muessesâti’t-Ta‘lîmiyye Fî Bilâdi’l-Haremeyn Hılâle ‘Ahdi’s-Sultân ‘Abdilhamîd es-Sânî.” *Câmi‘ati Ummi’l-Kurâ li ‘Ulûmi’ş-Şerî‘ati ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye Dergisi*. Mekke: Câmi‘atu Ummi’l-Kurâ, October, 2014.

Hicaz Vilâyeti Salnâmesi. Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1301.

Hicaz Vilâyeti Salnâmesi. Mekke: Hicaz Vilâyeti Matbaası, 1303.

Hurgronje, C. Snouck. *Safahât min târîhi Mekkete’l-Mukerreme*. Trc. ‘Ali ‘Avde eş-Şuyûh. Riyad: Dâratu’l-Melik ‘Abdilazîz, 1999.

Kazzâz, Hasen ‘Abdulhayy. *Ehlu’l-Hicâz bi ‘abakıhim et-târîhî*. Cidde: Dâru’l-‘İlm, 1415.

el-Kettânî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ca‘fer. *er-Rıhletu’s-sâmiye ile’l-İskenderiye ve Mısr ve’l-Hicâz ve’l-bilâdi’ş-şâmiyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

el-Kettânî, Muhammed el-Bâkır b. Muhammed b. Abdilkebîr. *Tercemetu’ş-şeyh Muhammed el-Kettânî el-musemmâ bi Eşrefi’l-emânî bi tercemeti’ş-şeyh seyyidî Muhammedi’l-Kettânî*. Thk. Nûru’l-Hudâ Abdurrahmân el-Kettânî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.

el-Kurdî Muhammed Tâhir. *et-Târîhu’l-kavîm li Mekke ve Beytillâhi’l-Kerîm*. Beyrut: Dâru Hıdır, 2000.

Mağribî, Muhammed Ali. *A‘lâmu’l-Hicâz fi’l-karni’r-râbi‘ aşar li’l-hicra*. Cidde: Tihâma, 1414.

es-Sibâ‘î Ahmed. *Târîhu Mekke*. Riyad: el-Emânetu'l-'Âmme li'l-İhtifâl, 1999.

eş-Şâmih, Muhammed 'Abdurrahmân. *et-Ta'lîm fî Mekke ve'l-Medîne âhira'l-'ahdi'l-'usmânî*. Riyad: Dâru'l- 'Ulûm, 1982.

Şu'ayb, Hasen b. Muhammed b. Hasen. *ed-Devru't-terbevî li halakâti'l-'ilm bi'l-Mescidi'l-Harâm fî 'ahdi'l-Melik 'Abdilazîz*. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1328-1329.

et-Tâzî 'Abdulhâdî. *Rıhletu'r-rıhlât Mekke fî mieti rıhle mağribiyye ve rıhle*. Mekke: Muessesetu'l-Furkân, 2005.

Uğur Ünal vd., "Osmanlı Eğitiminde Modernleşme". *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın nu: 134*. İstanbul: Bion Matbaacılık, 2014.

EKLER

Ek 1

